

Közzététel: 2021. szeptember 16.

A tanulmány címe:

A statisztikai adatszabályozás módszerei a kezdetektől napjainkig Magyarországon

Szerző:

HAJNAL BÉLA, a Debreceni Egyetem habilitált főiskolai tanára

E-mail: hajnal.bela48@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.20311/stat2021.9.hu0901>

Az alábbi feltételek érvényesek minden, a Központi Statisztikai Hivatal (a továbbiakban: KSH) Statisztikai Szemle c. folyóiratában (a továbbiakban: Folyóirat) megjelenő tanulmányra. Felhasználó a tanulmány vagy annak részei felhasználásával egyidejűleg tudomásul veszi a jelen dokumentumban foglalt felhasználási feltételeket, és azokat magára nézve kötelezőnek fogadja el. Tudomásul veszi, hogy a jelen feltételek megszegéséből eredő valamennyi kárért felelősséggel tartozik.

1. A jogszabályi tartalom kivételével a tanulmányok a szerzői jogról szóló 1999. évi LXXVI. törvény (Sztj.) szerint szerzői műnek minősülnek. A szerzői jog jogosultja a KSH.
2. A KSH földrajzi és időbeli korlátozás nélküli, nem kizárólagos, nem átadható, térítésmentes felhasználási jogot biztosít a Felhasználó részére a tanulmány vonatkozásában.
3. A felhasználási jog keretében a Felhasználó jogosult a tanulmány:
 - a) oktatási és kutatási célú felhasználására (nyilvánosságra hozatalára és továbbítására a 4. pontban foglalt kivétellel) a Folyóirat és a szerző(k) feltüntetésével;
 - b) tartalmáról összefoglaló készítésére az írott és az elektronikus médiában a Folyóirat és a szerző(k) feltüntetésével;
 - c) részletének idézésére – az átvevő mű jellege és célja által indokolt terjedelemben és az eredetihez híven – a forrás, valamint az ott megjelölt szerző(k) megnevezésével.
4. A Felhasználó nem jogosult a tanulmány továbbértékesítésére, haszonszerzési célú felhasználására. Ez a korlátozás nem érinti a tanulmány felhasználásával előállított, de az Sztj. szerint önálló szerzői műnek minősülő mű ilyen célú felhasználását.
5. A tanulmány átdolgozása, újra publikálása tilos.
6. A 3. a)–c.) pontban foglaltak alapján a Folyóiratot és a szerző(ke)t az alábbiak szerint kell feltüntetni:

„*Forrás: Statisztikai Szemle c. folyóirat 99. évfolyam 9. számában megjelent, Hajnal Béla által írt, 'A statisztikai adatszabályozás módszerei a kezdetektől napjainkig Magyarországon' című tanulmány (link csatolása)*”

7. A Folyóiratban megjelenő tanulmányok kutatói véleményeket tükröznek, amelyek nem esnek szükségképpen egybe a KSH vagy a szerzők által képviselt intézmények hivatalos álláspontjával.

Hajnal Béla

A statisztikai adatszabályozás módszerei a kezdetektől napjainkig Magyarországon

**Methods of Hungarian statistical data regulation from
the beginning to the present day**

HAJNAL BÉLA,
a Debreceni Egyetem habilitált főiskolai tanára
E-mail: hajnal.bela48@gmail.com

*Lencsés Ákos*¹ [2020] az ELTE (Eötvös Loránd Tudományegyetem) Könyvtártudományi Doktori Programja keretében benyújtott és elfogadott PhD-értekezése alapján készült – „A statisztikai adatszabályozás módszerei a kezdetektől napjainkig Magyarországon” című – kötetét 2020-ban jelentette meg a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ és a Központi Statisztikai Hivatal. A kiadvány hiánypótló, mert általa a magyar statisztikai rendszer történeti fejlődésének bemutatásán túl sok új tudományos eredménnyel, érdekes történelmi eseményekkel, nagyformátumú személyekkel (például *Findura Imrével*, *Dányi Dezsővel*), a népszámlálások sokszínű és változó világával, a szenzitív adatok kezelésével, a statisztikai kiadványok másfél évszázadot felölelő kvantitatív szerkezeti vizsgálatával, illetve a statisztikai szakkönyvtárak helyzetével, valamint a statisztikai szervezetek és kiadványrendszerük kapcsolatával ismerkedhetünk meg. A mintegy 200 oldalas könyv történeti mozaikjai kiegészítik a nagy elődök statisztikatörténeti monográfiáit: *György Aladár* 1885-ben összeállított művét, melyben elsőként mutatta be a statisztikai hivatal addigi működését, *Bokor Gusztáv* 1896-ban, a hivatal 1871-es önállósodásának 25. évfordulójára írt munkáját, valamint *Buday László* szerkesztésében 1911-ben kiadott két vaskos kötetnyi hivataltörténeti krónikát, továbbá 1998-ban *Dányi Dezső* és *Nyitrai Ferencné* szerkesztésében készült történeti szemlét. Természetesen ezeken túl számos statisztikatörténeti írás született,

¹ A szerző neve ismerősen csenghet a *Statisztikai Szemle* olvasóinak körében, mivel 2008 és 2018 között a Folyóiratszemle rovat szerkesztői feladatát is ellátta.

egy 1992-es bibliográfia közel négyezer tételt sorol fel. Ugyanakkor csupán néhány tanulmány foglalkozott a hivatal könyvtárával, még kevesebb a statisztikai adatok kezelésében játszott szerepével.

A statisztikai törvények (1874, 1897, 1929, 1952, 1973, 1993, 2016) mindig a kor szintjén biztosították a statisztikai tevékenység jogi kereteit. A törvények közül elsőként az 1993. évi összpontosított az adatkezelésre, -védelemre és a személyes adatok kérdésére. A kezdeteknél fontos volt más országok gyakorlatának megismerése. Ezért a KSH (Központi Statisztikai Hivatal) megalakulásától kezdve aktívan bekapcsolódott a nemzetközi statisztikai életbe. *Keleti Károly* elnök már 1869-ben hivatalos küldöttként részt vett a hágai statisztikai kongresszuson. Ezen az ülésen bízták meg a magyar statisztikai hivatalt a szőlészeti statisztika nemzetközi módszertanának kidolgozásával. A nemzetközi vérkeringésbe való bekapcsolódás olyan jól sikerült, hogy az 1876-os statisztikai kongresszust Budapesten rendezték 442 fő résztvevővel. A nemzetközi kapcsolatok jó hatással voltak a kiadványok könyvtárközi cseréjére is. E sorok írója például megilletődve vette kézbe 1998-ban Lisszabonban az 1880. évi magyar népszámlálás köteteit.

A szerző hosszan elemzi a szenzitív adatok kezelésének témáját, különösen a vallási és a nemzetiségi kérdésekre koncentrálna. Kutatók körében elterjedt nézet, ha valamely település régmúltját kívánják megismerni, akkor az 1910. évi népszámlálás adatait kell használni, amikor még nagy valószínűséggel az emberek bátran merték vállalni anyanyelvüket, nemzetiségüket és vallásukat. Később igen erős torzítások is előfordultak. Fekete év a KSH történetében 1946, amikor a belügyminiszter utasítására a hivatalnak listát kellett készíteni az 1941. évi népszámlálás kérdőíveiből a magukat német nemzetiségűeknek vallókról (*Czibulka–Heinz–Lakatos* [2004]). A listát a kormányzat ezen állampolgárok Németországba történő kitelepítéséhez használta fel. Mindezek után az 1946. évi német kitelepítéssel kapcsolatban, 1949-ben például volt olyan település, amelynek lakói között 500 fő horvát anyanyelvű volt, de közülük egy sem vallotta magát horvát nemzetiségűnek.

A statisztikai írástudás jelentőségét nem lehet eléggé hangsúlyozni (ami akár a demokrácia egyik fokmérője is lehet; *Schiller–Engel* [2018]), de ilyen az adatokhoz való nyílt hozzáférés és az intézményi transzparencia is. Az adatfelvételek legfontosabb biztosítója a lakossági bizalom, amelyet hibás adatkezeléssel nagyon el lehet rontani. Ennek legkirívóbb példái: a nemzetiségi adatok kezelése az Osztrák-Magyar Monarchia idejében, az 1893. évi cigányösszeírás, valamint az 1941. évi népszámlálási adatokat felhasználó német kitelepítés. A magyar statisztikai bibliográfiák első és legjelentősebb képviselője a „Statisztikai adatforrások 1867–1967” című kötet, amely 1967-ben a KSH alapításának 100. évfordulójára jelent meg. A kiadvány legnagyobb hátránya, hogy a témaköri felbontáson kívül más visszakeresési lehetőséget nem biztosít. Az 1945 és 1974 közötti éveket átfogó, az előbbivel megegyező című kiadvány szerkesztője Dányi Dezső volt. Az 1975 és 2000 közötti, különböző

időszakokra kiterjedő statisztikai adatforrások köteteit *Csahók István* szerkesztette. Az utolsó, 2001–2005-re vonatkozó évek forrásait összegyűjtő füzet *Nemes Erzsébet* szerkesztésében jelent meg. Szerzőnk figyelmeztetése: „már nem lehet halogatni, hogy a KSH kizárólag elektronikai formában megjelenő kiadványai is helyet kapjanak a bibliográfiákban és a könyvtári katalógusokban. Ez azt jelenti, hogy az online források adatait visszamenőlegesen is fel kell dolgozni, és szerepeltetni kell a magyar könyvtári rendszerben”. (79. old.) Az online és a nyomtatott statisztikai források rendszerezésére már tettek kísérletet (*Rózsa–Kalmár–Lencsés* [2013]), amely tartalmazza a KSH-n kívüli statisztikai adatforrásokat is.

A bibliometria az 1970-es években kezdett tudománnyá válni. A magyar statisztikai szakirodalom szerkezeti és mennyiségi felmérésére korábban nem került sor, amelyre a szerző óriási munkaráfordítással vállalkozott. Vizsgálta a kiemelt történelmi események (például az 1929–1933. évi nagy gazdasági világválság, a második világháború, az 1956-os forradalom és szabadságharc, a 2008-ban kirobbant gazdasági világválság, a 2010-es évek közepi migrációs válság és a jelentős politikai változások [1919, 1948, 1989]) statisztikai kiadványokra gyakorolt hatását. A kötet egyik legértékesebb része az 1871–2015 között megjelent „Magyar statisztikai évkönyv” témakörönkénti és táblázatonkénti feldolgozása.

A népesség-társadalom és a gazdaság témakörök táblázatainak összes táblázathoz viszonyított aránya a „Magyar statisztikai évkönyvben” (százalék)
(Proportion of population-society and economic topics in all tables of the Hungarian Statistical Yearbooks [percentage])

Időszak	Népesség és társadalom	Gazdaság
1871–1888	40,9	53,5
1893–1918	39,1	55,9
1919–1946	36,1	58,9
1947–1989	43,0	46,1
1990–2015	44,0	39,3

Forrás: Lencsés [2020] 92. old.

A társadalom és a gazdaság közötti arányok változását elsősorban a gazdasági témák iránti érdeklődés élénkülése, illetve lanyhulása határozta meg a népesedés és társadalom táblázatainak viszonylagos stabilitása mellett. Érdekes, hogy a második világháborút követő években a gazdasági témák minden korábbi állapotot elsöprő fölénybe kerültek, de a szocializmus kezdeti éveitől a gazdasági tárgyú témakörök túlsúlya fokozatosan eltűnt.

A szerző az évkönyvek után feldolgozta a hivatal első kiadványsorozatát, amely 1868 és 1942 között jelent meg háromféle címmel: „Hivatalos statisztikai közlemények” 1868–1888 között (34 kiadvány 9 073 oldalon), „Magyar statisztikai közlemények – Új folyam” 1893–1901 között (29 kötet 8 676 oldalon) és „Magyar statisztikai közlemények” 1902–1942 között (116 kiadvány 61 026 oldalon). A sorozat visszatükrözi a statisztikai évkönyvekben megfigyelhető trendet, miszerint a második világháborút megelőzően a gazdaságstatisztika előnyt élvezett a népesedés- és társadalomstatisztikával szemben. Az évkönyvek és a vizsgált sorozat esetén is kb. 1:2 arányban jelenik meg a két témakör. A „Statisztikai időszaki közlemények” sorozatot 1957–1984 között adták ki, összesen 499 kötetben. Az egyes években váltokozva 120 és 180 oldal volt a kötetek terjedelme. E sorozatban a gazdasági témák a kiadványok 74, a népesedés- és társadalomstatisztika mindössze 25 százalékát jelentették. Környezetstatisztikával csak egy, területi statisztikával pedig három kötet foglalkozott a három évtized alatt. A hivatal gondosan ügyelt az évkönyvekben a népesedés- és társadalomstatisztika, illetve a gazdaságstatisztika közötti egyensúlyra, az elemzésekben és a további adatközlésekben ugyanakkor már jelentős előnyt élveztek a gazdasági vonatkozású publikációk. Az első „Területi statisztikai zsebkönyv” 1964-ben jelent meg, és ezt csak 1973-ban követte az első „Területi statisztikai évkönyv”. Nehezen magyarázható, hogy a 499 kötet 14 százaléka a belkereskedelemmel foglalkozott, erősen megközelítve a mezőgazdasági témájú kötetek arányát.

A „Statisztikai tükör” első száma 2007-ben látott napvilágot, mint a hivatalos statisztika kizárólag online formában közölt kiadványsorozata, amely kényesen ügyelt arra, hogy a népesedés és társadalom, illetve a gazdaság azonos mértékben jelenjen meg.

Érdekes adalékkal szolgál a statisztika megjelenése a hírlapokban. Ennek bemutatására a szerző az Arcanum Digitális Tudománytárban megtalálható hírlapok közül a *Népszabadság* (1945–2015), a *Népszava* (1873–2016), *Az Est* (1914–1939) és a *Pesti Hírlap* (1841–1944) teljes szövegű állományát felhasználta. A négy lapban a gazdaságstatisztika keresőkifejezésre összesen 588 110 találatra bukkant a szoftver (a *Népszabadságnál* 231 ezer, a *Népszavánál* 227 ezer esetszámmal). A népesedésstatisztika, illetve demográfia kifejezésre viszont csak 11 189 találat volt.

A kötet utolsó fejezete a KSH Könyvtár történetét és statisztikai adatáramlásban betöltött szerepét mutatja be. A fővárosi statisztikai hivatal könyvtára már 1894-ben 14 790 kötettel rendelkező gyűjtemény volt, amely később is elsősorban társadalomtudományi területen valósított meg mélyebb szakrendet. 1943-ban 41 046 kötetet számlált a könyvtár, amely 1950-ben beolvadt a KSH Könyvtárba. Ez utóbbi már 1898 óta a kötelezpéldány-jogosultság kedvezményezettje, amely jog máig megilleti az intézményt. Ennek eredményeként évente 15-20 ezer kötettel gyarapodik a gyűjtemény. Az 1 millió kötetszámot rövidesen elérő könyvtár az ország egyik

legnagyobb kulturális kincse, óriási nemzeti érték. Egyúttal az egyik legfontosabb közvetítő intézmény a statisztikát előállítók és felhasználók közötti kapcsolat rendszerében.

Az 1948 és 1989 közötti időszakban a könyvtár menedék volt a rendszer által mellőzött vagy üldözött kutatók számára. Így dolgozhatott itt *Bibó István* (1911–1979), *Andorka Rudolf* (1931–1997), *Szelényi Iván* (1938–), *Dányi Dezső* (1921–2000, [1960–1983 között a KSH Könyvtár igazgatója]) és *Kápolnai Iván* (1925–2014). Szelényi így emlékezik erre az időszakra: „A könyvtárat a hivatal többnyire »büntetőszázadnak« tekintette, azokat dugták el ide, akik valami bajba keveredtek. Elbocsátani ugyan nem akarták őket, de a hivatal nyilvánosságából mégis el kellett őket távolítani. Dányi jó szemmel felismerte, hogy ez a könyvtár számára a »lehetőségek ablakát« nyitja meg, a személyzeti osztály elnéző vele szemben, tehát fel tud venni érdekes embereket, akik máshol nem juthatnak álláshoz” (*Szelényi* [1997]).

A KSH Könyvtár 2010 után egyre növekvő számú felkérést kapott hivatkozások keresésére. Az igény és a gondok felismerése odavezetett, hogy 2012-ben elkezdte kiépíteni (*Rózsa–Lencsés* [2013]) a Mathias elnevezésű adatbázist, amely a magyar nyelvű társadalomtudományi folyóiratok hivatkozásait rögzíti és teszi visszakereshetővé. A fő cél nem egy tudománytörténeti alkalmazás létrehozása, hanem a tudományos élet feltételrendszerében a statisztika szakembereit segítő szolgáltatás életre hívása volt. A KSH kiadványaira történő hivatkozások minden esetben szerepelnek a Mathiasban.

Lencsés a statisztikai évkönyvek európai helyzetét hozzáértőn és igen részletesen ismerteti. Vizsgálatában 31 ország évkönyveit szerepelteti. A statisztikai évkönyv nyomtatott változatának megszüntetésére először Franciaországban és Nagy-Britanniában került sor 2005-ben. 2010 után a folyamat felgyorsult, és egymásután nyolc további ország szüntette be a statisztikai évkönyv kiadását. A hivatalok túlnyomó része online is megjelenteti évkönyvét. Mindössze négy ország nem teszi szabadon hozzáférhetővé az online változatot. „Három esetben (Magyarország, Szlovákia, Románia) 8-12 hónapos embargóval (késleltetéssel) lehet szabadon elérni a kiadványokat, de természetesen megvásárolható a hozzáférés az embargó időszakában is. Svájc az egyetlen ország, amely se szabadon, se fizetős módon nem biztosít hozzáférést a statisztikai évkönyv online változatához.” (160. old.) A statisztikai hivatalok túlnyomó többsége nem áldoz erőforrást arra, hogy a digitális világ előtti kiadványai online elérhetők legyenek.

A kötetben érdekes elemzést olvashatunk a hivatalos statisztika folyóiratairól. A KSH gondozásában megjelenő gazdag folyóirat-portfólió nem jellemző a külföldi statisztikai hivatalokra. A *Statisztikai Szemle* mellett mindössze az osztrák *Statistische Nachrichten* és a lengyel *Wiadomości Statystyczne* jelenik meg havonta, a többiek többségében kéthavonta, néhány közülük negyedévente. A vizsgált 123 folyóirat közül az impaktfaktorral rendelkezők listáját a *Journal of Statistical Software* vezeti (169. old.). A kiadott folyóiratok túlnyomó része nyílt hozzáféréssel megtalálható az interneten.

A munka utolsó alfejezete a statisztikai szakkönyvtárak európai helyzetét tárja fel. A fő megállapítás az, hogy a hivatalok közül csak elenyésző kisebbség esetén valósult meg a hivatali könyvtár szerepkörének digitális világhoz történő igazítása. Jó példaként hozható fel Magyarország, Finnország, Lengyelország és Németország. Több könyvtár már most jelentősen lemaradt, nem képesek megfelelni a digitális világ kihívásainak, ennek következtében már középtávon sem tudják majd létjogosultságukat igazolni, és egyfajta történeti gyűjteménnyé átalakulva kiesnek az aktuális hivatali munkafolyamatokból.

Lencsés Ákos kötetére büszke lehet mindkét kiadó, mert olyan kutatást összegezett, amelyre nemcsak most, hanem a jövőben is sokan és sokat fognak hivatkozni. Az irodalomjegyzék 180 tétele és a hivatkozott 80 honlap bizonyítja, hogy a szerző alaposan elmerült a szakirodalomban. Ábrák, fotók, kordokumentumok beválogatása még szebbé tehetné volna a tetszetős kivitelű könyvet. Néhány ismétlés még figyelmesebb szerkesztéssel elkerülhető lett volna. Ilyen jellegű munkáknál sorozatosan két tizedesjegy pontossággal megoszlási viszonyszámokat számolni nem indokolt. Összeségében arányos, jó stílusban megírt, sok új tudományos értéket felmutató mű, amelyet – talán nem véletlenül – az ELTE Doktori Bizottsága *summa cum laude* minősítéssel fogadott el. Nem tévedünk nagyot, ha azt valószínűsítjük, hogy a szerző még több értékes könyv megírásával fogja megajándékozni olvasóit a jövőben.

Irodalom

- CZIBULKA Z. – HEINZ E. – LAKATOS M. [2004]: *A magyarországi németek kitelepítése és az 1941. évi népszámlálás*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- LENCSES Á. [2020]: *A statisztikai adatszabályozás módszerei a kezdetektől napjainkig Magyarországon*. MTA Könyvtár és Információs Központ, Központi Statisztikai Hivatal Könyvtár, Budapest.
- RÓZSA D. – KALMÁR CS. – LENCSES Á. [2013]: A statisztika és a digitális átállás. *Tudományos és Műszaki Tájékoztató*. 60. évf. 10. sz. 47–65. old.
- RÓZSA D. – LENCSES Á. [2013]: A KSH Könyvtár társadalomtudományi hivatkozásgyűjtő adatbázisa, a Mathias. *Tudományos és Műszaki Tájékoztató*. 60. évf. 10. sz. 446–449. old.
- SCHILLER, A. – ENGEL, J. [2018]: *The Importance of Statistical Literacy for Democracy*. Conference presentation. ‘Challenges and Innovations in Statistics Education’ Multiplier Conference of ProCivicStat. 7–9 September 2017. University of Szeged. Szeged.
- SZELÉNYI I. [1997]: Andorka Rudolfra emlékezve. *Közgazdasági Szemle*. XLIV. évf. Október. 937–939. old.